

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 38

Київ — 2007

к 38

аук,
зсор
іки
їни

√

т.

кої

ід-

их

го

інг

ю-

на-

'о-

сь

о-

а-

на

ія

з-

юв

о-

і

а

г-

л-

н-

д-

с-

т-

к-

п-

р-

і

ї

ББК 66.4(0)я43+65.5я43

Д70

УДК 327

Дослідження світової політики : Зб. наук. праць. Вип. 38 / Відп. ред. В.К. Гура / К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. — 314 с.

Представлені у збірнику наукові праці присвячені аналізу актуальних проблем політичного, соціально-економічного та культурного життя країн Південно-Східної Азії, Близького і Середнього Сходу та Субсахарської Африки, дослідженню досвіду і перспектив формування та втілення ними в життя власних стратегій розвитку, виокремленню впливу традиційних і сучасних еволюційних факторів на процеси розробки цих стратегій, висвітленню закономірностей регіональної інтеграції в різних частинах "Третього світу", оцінці відповідності поточного стану глобалізаційних перетворень нагальним інтересам держав світової периферії.

Редакційна колегія

д.і.н., проф. **В.К. Гура** (відповідальний редактор),
академік НАН України **Ю.М. Пахомов**,
д.і.н., проф. **Є.Є. Камінський**, д.політ.н., проф. **О.В. Зернецька**,
д.і.н., проф. **В.П. Кириченко**, д.і.н., проф. **І.А. Хижняк**,
д.політ.н. **А.В. Дашкевич**, д.політ.н. **Б.І. Канцелярук**,
д.філос.н. **Ю.В. Павленко**, д.і.н. **О.В. Потєхін**,
к.і.н. **Д.М. Лакішик** (відповідальний секретар)

Рецензенти

д.і.н., проф. **В.А. Рубель**,
д.політ.н., проф. **С.О. Шергін**

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших даних несуть автори статей.

Думки, положення і висновки, висловлені авторами, не обов'язково
відображають позицію редакції, яка залишає за собою право вносити
стилістичну правку текстів.

Виходить 4 рази на рік

Свідотцтво
про Державну реєстрацію
КВ №7697 від 07.08.2003 р.

© Інститут світової економіки
і міжнародних відносин
НАН України, 2007

В. Гура, доктор історичних наук,
професор
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

КУЛЬТУРНИЙ ФАКТОР І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГРЕС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ РОЗВИТКУ КРАЇН АЗІЇ І АФРИКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Набуття політичної незалежності народами Субсахарської Африки поставило на порядок денний їх розвитку необхідність вирішення численних доленосних проблем, пов'язаних із подоланням колоніальної спадщини і досягненням сталого піднесення.

Колоніальне втручання Європи перервало природну еволюцію народів субконтиненту, надовго законсервувало її навіть у постколоніальну епоху, у фазі "розвитку слаборозвинуто-сті". Над африканськими традиційними інститутами звелись адміністративні структури метрополій, що контролювали політичну ситуацію і забезпечували "екстрактивну" налаштованість формування їх господарських систем, спрямовану на виробництво аграрної продукції та мінеральної сировини для потреб економіки розвинутих держав. Колоніальна криза розвитку цих народів, власне, й виявилась у тому, що за умов доповнення патріархально-общинного, феодалного та дрібно-товарного укладів "чужерідними" приватнокапіталістичним і державно-колоніальним, влада метрополій не тільки стала на заваді трансформації докапіталістичних укладів, але й сприяла їх просуванню до потреб власного капіталізму.

Саме в такий спосіб (з тією різницею, що державно-колоніальний уклад був за часів незалежності замінений державно-капіталістичним) еволюційний рух народів Субсахарської Африки виявився запрограмованим на тривалий історичний період у відповідності до потворної схеми "периферійного капіталізму", з лабетів якої африканські країни не можуть вирватись і досі. Сировинна експорторієнтованість, конгломератність та багатокладність господарських систем стали продуктом не природної економічної еволюції держав

2. *Гуцало С.Є.* Традиційна роль армійської верхівки в процесі еволюції ісламського суспільства в арабських країнах // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / ІСЕМВ НАН України. Вип. 23. — К., 2003. — С. 155—183.

3. *Ислам.* Энциклопедический словарь. — М.: Наука, 1991. — С. 241—242.

4. *The Alexandria Protocol and the Pact of the League of Arab States // Arab Affairs.* — Tunis. — Summer 1986. — №1. — P. 199—204.

5. *Le Monde.* — 2003, 28 fevrier. — P. 2.

6. *Soudan Francois. S.O.S. UMA! // Jeune Afrique / L'Intelligent.* — 2002. — du 17 au 23 juin. — №2162. — P. 4.

7. *Промова президента Ісламської Республіки Мавританія Ульд Тайї 10 липня 1985 р. в Нуакшоті // "Chaab".* — Nouakchott. — 1985. — 10 juillet.

8. *Soudan Francois.* — Op. cit. — P. 4.

9. *Samir Gharbi. Maghreb. L'UMA // Jeune Afrique / L'Intelligent.* — 2002. — du 24 au 30 juin. — №2163. — P. 12—14.

10. *Samir Gharbi. Voyage au coeur de l'UMA // Jeune Afrique / L'Intelligent.* — 2002. — du 17 au 23 juin. — №2162. — P. 44—50.

**Н. Пророченко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України**

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЇН АРАБСЬКОГО СХОДУ В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД: СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються особливості розвитку арабських країн у контексті нових тенденцій постбіполярного світу, зокрема, таких його складових, як глобальний процес розвитку і розповсюдження інформаційних технологій та економічної лібералізації. У сучасній політології поширене спостереження, що західний проект глобалізації несумісний із культурними традиціями і суспільно-політичними принципами функціонування арабо-мусульманських соціумів. Дана обставина породжує складний комплекс проблем пристосування останніх до нових світових реалій для забезпечення поступального економічного розвитку при збереженні своєї цивілізаційної ідентичності.

До цієї проблематики звертаються українські дослідники В.К. Гура, С.Є. Гуцало, вона викликає інтерес у російських учених

А. Яковлєва, Г. Мирського, В. Мельянцева, Г. Милославського, А. Журавльова. Активно вивчаються означені проблеми такими європейськими й американськими вченими, як Дж. Волл, А. Болбол, Н. Гадбьян, Ф. Фарг та ін., не менш цікавою вона є і для мусульманських дослідників, серед яких М. Мумтаз Алі, Дж. Бехнам.

Мета даної статті — розгляд характеру адаптації арабських суспільств до процесу світової глобалізації інформаційного й економічного простору, визначення змісту загроз, проблем і меж сумісності цього процесу з інтересами і цінностями арабських соціумів.

Не претендуючи на вичерпну відповідь у рамках наукової статті на зазначену проблематику, автор між тим має намір зосередитися на дослідженні масштабів і темпів поширення інформаційних технологій в Арабському світі і характер їхнього впливу на суспільно-політичні процеси всередині країн та на їх міжнародні позиції.

У фокусі даної роботи знаходяться і проблеми темпів економічного розвитку арабських країн в умовах глобалізації. У зв'язку з цим особливу увагу приділено специфіці ісламського традиційного погляду на механізми і мету економічної діяльності суб'єкта та спроби її пристосування до сучасних реалій. Розглянуто не тільки механізми функціонування ісламських економічних принципів, але й їх запровадження в сучасну економіку арабо-мусульманських країн. Важливою в цьому контексті вбачається і активізація роботи мусульманського співтовариства в напрямку поглиблення інтеграційних процесів для зміцнення своїх позицій і захисту національних інтересів, спираючись на цивілізаційну одноманітність і наявність спільних загроз, чому в статті так само приділено відповідну увагу.

1.1. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АРАБСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Період кінця ХХ—початку ХХІ ст. позначився глобальним процесом інформатизації суспільства як нової сходинки у розвитку людської цивілізації. Інформаційна революція і розповсюдження новітніх засобів комунікації та масової обробки даних стали одними з найважливіших факторів, які стимулюють процес глобалізації і диференціації країн світу.

Підвищення рівня інформатизації, доповнене освітніми програмами, посилює здатність суспільства долати зовнішні і внутрішні виклики. В умовах глобалізації інформація перетворюється на пріоритетний вид ресурсу, який відіграє більш вагомий роль у забезпеченні конкурентоспроможності економіки й у визначенні місця країни у світовій політичній ієрархії, ніж фактори наявності сировини, енергетичних ресурсів, робочої сили тощо. Водночас розповсюдження інформаційно-цифрових технологій між країнами і їхній вплив на суспільні процеси надзвичайно нерівномірний. Оглядачі констатують, що "наявність цифрової нерівності між розвиненими та іншими країнами буде основною перешкодою для об'єднання всіх країн у глобальне інформаційне суспільство" [1]. Ця нерівність більш глибока, ніж відмінності в темпах економічного розвитку, а подолання цього розриву одна з глобальних проблем сучасності.

Характерною ілюстрацією таких тенденцій є досвід арабських країн. За підрахунками професора В. Мельянцева, існує величезний розрив між арабськими країнами і державами світ-системного ядра у показниках відносного розповсюдження мобільних телефонів, комп'ютерів і використання Інтернету. Зокрема, в арабських країнах такий показник становив у 2001 р. тільки 4,9% від аналогічного у США. При цьому рівень інтернетизації через ПК в арабських країнах у середньому в 7—13 разів нижчий, ніж забезпечення мобільними телефонами. На арабські країни припадає менше 1% всіх інтернет-користувачів і близько 0,2% світової електронної торгівлі (у той час як на країни Заходу — 2/3 всесвітньої інтернет-аудиторії). Крім того, існує величезне розшарування на країни бідні і багаті інформаційними ресурсами всередині Арабського світу. Зокрема, індикатор (за 100% прийнято показник розповсюдження мобільних телефонів, комп'ютерів і використання Інтернету в США) відносного розповсюдження мобільних телефонів, комп'ютерів і використання Інтернету становив у 2001 р. 0,3—0,5% у Сомалі, Ємені і Судані; 1,8—3,5% у Сирії та Єгипті і 40—50% у Кувейті, Бахреїні, Катарі та ОАЕ [2].

У країнах Арабського Сходу усвідомлюють зверхність Заходу в інформаційних технологіях і вбачають у цьому серйозну загрозу. Зокрема, туніський дослідник М. Бусніна зазначає, що

"монополія культури одноманітних інструментів пізнання й інформаційних технологій і комунікацій" веде до вторгнення ззовні в "культурні простори" і до підриву ціннісної орієнтації народів [3]. При цьому в Арабському світі усвідомлюють і той факт, що маніпулювання громадською думкою, яке здійснюється провідними інформаційними корпораціями, спрямовано на забезпечення інтересів західних держав, часто на шкоду інтересам країн регіону [4].

Процес становлення інформаційного суспільства породжує серйозне протиріччя між глобалізацією світу і самотністю конкретного суспільства. Уже сьогодні є очевидним той факт, що проблеми інформаційної нерівності країн криються не тільки у відсутності коштів, але й у нездатності (а іноді і в небажанні) владних структур їх впроваджувати або продуктивно використовувати. Прикладом суперечливого впливу новітніх інформаційних технологій на місце держави у світовій ієрархії і на внутрішні суспільно-політичні процеси є і арабські країни.

Сьогодні в арабських суспільствах існує критична маса освічених людей, які вміють і хочуть висловлювати свої погляди. До того ж сучасний рівень розвитку інформаційних технологій суттєво ускладнює контроль над потоками інформації з боку авторитарної влади. Тепер заборонені книги ксерокопуються майже всюди, а записи настанов популярних проповідників можна чути навіть у таксі. Але зростання інформованості і рівня освіти населення арабських країн не стає запорукою формування громадянського суспільства західного зразка. Сьогодні величезна кількість правовірних замислюються над основами віри, обговорюють їх, сповідують свою віру свідомо, так, як і не уявлялось їх попередникам. Освіта не тільки не відштовхнула від віри, але й дала підстави свідомо сповідувати релігію. Пересічні люди отримали неможливий раніше доступ до знань і відомостей про природу їх релігії і суспільного життя. Зростає кількість ісламських книг, адресованих середньому читачеві. У них йдеться про те, як мусульманину слід жити у сучасному світі, як мусульманській жінці слід рости дітей у руслі ісламу, як мусульманину здійснювати банківські й інші ділові операції, як небезпечно нехтувати обов'язками віруючого.

Так загальна освіта стала каталізатором змін тим більше, що прискореними були самі темпи зростання кількості освіченого населення. Досвід політичного розвитку арабо-мусульманських суспільств доводить, що політичний іслам як широкий рух сформувався саме в середовищі освіченої і молодшої частини мусульманського суспільства і став реакцією ісламських суспільств на модернізацію, яка відбувалась у 70—80-ті рр. XX ст. швидкими темпами, за західними моделями і без урахування соціокультурних особливостей.

Тепер ісламізм глобалізується разом зі світом. Виникає явище "універсального ісламу": радикальна заможна освічена молодь утворює організації, які не співробітничать і не підпорядковуються традиційним ісламським політичним партіям. Ці організації є некерованими, не ототожнюють себе з конкретним регіоном, країною, народом і претендують на утвердження своєї віри і цінностей у глобальному масштабі. В умовах поширення новітніх інформаційних технологій величезного впливу набули проісламські холдинги, які діють не лише в торгівлі, але й в інформаційно-пропагандистському бізнесі. Прикладом може бути співтовариство Фетхуллага Гюлена, створене в 70-ті рр. XX ст. у Туреччині. Воно стало впливовою релігійною організацією з великими фінансовими фондами, яка використовує сучасні засоби навчання, пропаганди й агітації та діє в різних країнах світу, зокрема активно на пострадянському просторі (Росія, Молдова, Киргизстан, Таджикистан, Монголія та ін.).

Інформаційні технології дозволяють значно розширити зону впливу ісламістів. Експерти стверджують: за сучасних умов і технічних можливостей швидко складається глобальна мережа ісламістських організацій на територіях суверенних держав і в зонах послабленого державного контролю. Сучасні засоби інформації ісламісти використовують у своїх цілях надзвичайно активно. Так телеканали "Аль-Джазіра", "Аль-Арабія" одночасно інформують мільйони віруючих про заклики лідерів екстремістських організацій. Завдяки телебаченню мусульманські проповідники ісламістського напрямку, як, наприклад, Аль-Кардаві, стали користуватися більшим впливом на віруючих, ніж свого часу відомі теоретики політичного ісламу XIX ст. М. Абдо або М. Аль-Афгані. Адекватні кроки вживає й офіційна

влада арабських країн, наприклад, у королівстві Марокко започатковано радіотрансляції Коранічного радіо, яке буде знаходити слухачів з орієнтацією Марокко в релігійній сфері, поширювати ідеї толерантності і відкритості. Нова станція вже набуває популярності, і влада сподівається, що вона стане серйозним конкурентом касетам, які розповсюджуються на чорному ринку, і захищатиме населення від впливу ісламізму. Авторитарні за природою правління режими арабських країн продовжують активно контролювати інформацію, зберігаючи сувору цензуру. На думку експертів, розвиток ЗМІ і Інтернету не дозволяють поки що подолати цензуру. Так, в Саудівській Аравії ЗМІ зобов'язуються дотримуватися порядків, встановлених державою, брати участь у "просвітництві нації і укріпленні її єдності", як записано в королівському декреті. Саудівська влада свідомо обмежує число користувачів Інтернетом (менше 1% населення), а Ірак (часів Саддама Хусейна), Лівія, Сирія (за правління Хафеза Асада) блокували доступ до нього [5].

Проте глобальні і внутрішні зміни примушують арабських лідерів рахуватися з активізацією суспільства і розвитком новітніх інформаційних технологій. Контроль над інформаційним потоком з боку влади слабшає, а іноді уряди свідомо послаблюють свою монополію над ними.

Приділяють арабські уряди все більшу увагу і технічному забезпеченню виробництва й управлінню сучасними інноваціями. Так у Сирії під патронатом дружини президента Башара Асада (який є прихильником розповсюдження в Сирії Інтернету) Асми Асад у периферійних районах країни відбулася пересувна виставка комп'ютерного навчання.

Особливого розмаху нововведення набули в заможних нафтовидобувних монархіях Аравійського півострова. У Саудівській Аравії створено технопарк імені короля Абдель Азіза, в Омані — індустріальний парк у Русайлі. Проте саме на прикладі цих країн найяскравіше проявляються всі суперечності пристосування арабських суспільств до нових реалій світового процесу інформатизації. Водночас очевидно, що арабські "острівки НТР" не здатні підвищити науково-технічний рівень виробництва й інтелектуальний потенціал суспільства.

Роль освіти в суспільному житті арабських країн досить специфічна. Як зазначає саудівський дослідник Саїд Захрані, у Саудівській Аравії, наприклад, "університетська освіта стала додатком до становища в суспільстві, і лише в другу чергу молода людина розглядає його як засіб заробітку і задоволення потреб" [6].

Усередині арабських країн (особливо заможних нафтовидобувних монархій Аравійського півострова) загострюється протиріччя між високою якістю життя, зростанням рівня освіти, участю населення в сучасному виробництві і традиційними умовами повсякденного життя. За словами російського дослідника А. Яковлева, саудівське суспільство залишається традиційним не в сенсі "відсталості", а в тому, що Традиція (у широкому розумінні) залишається системоутворюючим принципом суспільного життя" [7]. Завдяки нафтодоларам арабські держави побудували школи й університети, сучасні технопарки, але повністю змінити свідомість людей виявилось складно. Напевно, інформаційне суспільство не може бути побудовано або придбано, воно може сформуватися лише в результаті еволюції на основі максимальної реалізації особистого потенціалу людей, які досягли високого рівня матеріального добробуту. Для інформатизації суспільства важливу роль відіграють не тільки фінанси, але й розвиток людських ресурсів. Адже свої знання неможливо купити, їх можна лише набути еволюційним шляхом. Сьогодні ж серед учених світу лише один відсоток мусульман, а капіталовкладення в наукові дослідження становлять 1/7 від світового рівня. В Арабському світі за рік перекладається іноземних книг у 5 разів менше, ніж у Греції [8].

Отже, у результаті модернізації арабські країни більшою або меншою мірою долучилися до сучасних технологій, але зберігають якісний (а частина з них і кількісний) розрив у рівнях розвитку з країнами Заходу. Арабські держави після звільнення від колоніальної залежності змогли стати самостійними суб'єктами міжнародного господарства, але потрапили в інформаційно-технологічну залежність від Заходу і тим самим залишаються на "узбіччі" науково-технічної революції, а звідси і нерівноправними партнерами розвинутих країн. У найближчій перспективі розрив між ними буде лише поглиблюватися, що

посилюватиме антагонізм, у тому числі і на цивілізаційному рівні.

1.2. ІСЛАМСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОЕКТ І СПРОБИ ЙОГО ПРИСТОСУВАННЯ ДО СУЧАСНОГО ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

Досвід постколоніальної модернізації арабо-ісламських країн відповідно до західних рецептів у другій половині ХХ ст. засвідчив значний ступінь несумісності і згубності для суспільств регіону традиційного розповсюдження ісламу західних засад економічного і соціального розвитку через відмінність структур, ціннісних критеріїв і розуміння мети розвитку цивілізаційних комплексів західної і ісламської цивілізацій.

Для ісламської цивілізації збереження своєї цивілізаційної ідентичності залишається й історичною реальністю і водночас вищою метою суспільного буття. Крізь призму цієї мети ісламський світ і визначає своє ставлення до глобальних процесів, що визначаються сьогодні експансією розвинутих країн Заходу для уніфікації основних механізмів функціонування світової спільноти на основі західних економічних, політичних і навіть культурних моделей.

Проте арабо-мусульманські соціуми мають власні уявлення про світ, форми правління, мету, якої вони прагнуть досягти. На відмінностях у розумінні розвитку і пов'язаних з ним прагнень у представників західної й ісламської цивілізації акцентує увагу, зокрема, індонезійський дослідник М. Мумтаз Алі. На його думку, іслам надає чіткі параметри поведінки, які регламентуються Кораном та Сунною. Ісламський розвиток спирається насамперед на релігійні принципи, а не на прагнення досягти ідеального і стабільного суспільства, використовуючи раціоналізм і наукові методи пізнання, що притаманно західним цивілізаційним схемам. Тому в ісламському світі прогрес не обов'язково асоціюється зі змінами. Навпаки, його вбачають у стабільності [9].

У вирішенні проблем подолання економічних труднощів сучасного періоду (можливе зниження прибутків від нафти, законсервоване становище у світовому господарстві як постачальників сировини, технологічна, інформаційна залежність

від розвинутих країн) політична еліта ісламських держав звертається до ісламських моделей. Зокрема, ще у 1981 р. на нараді представників ісламських країн у Мекці було сформульовано завдання домагатися встановлення Нового ісламського міжнародного економічного порядку, що дозволило б арабо-мусульманським державам забезпечити рівноправне становище у світовій економіці. Це завдання не втратило актуальності й сьогодні. Російський сходознавець Г. Милославський слушно наголошує на тому, що "сучасні концепції ісламської економіки можна розглядати не стільки як спроби реанімації середньовічних настанов, скільки як пошук сумісності економічних структур мусульманської цивілізації з глибоко інтегрованими в її надра європейськими господарськими механізмами" [10].

Іслам як релігія і як самобутня цивілізація — це цілісна система світогляду і поведінки, яка регламентує сприйняття людиною Бога, світу і самого себе. Ісламська релігійна доктрина містить не тільки релігійно-філософські та моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру, які в Корані займають ледь не домінуюче положення. Нині розробки ісламської економічної доктрини набувають актуальності та здійснюються різними ісламськими інститутами і богословськими організаціями. Заснований ще у 1926 р. Всесвітній ісламський конгрес визначив завдання налагодження економічної співпраці між ісламськими державами. Ліга ісламського світу в 1976 р. прийняла рішення про включення вивчення "доктрини ісламської економіки" до навчальних програм усіх мусульманських університетів.

Потужним стимулом для розробки ісламських економічних концепцій стало прагнення мусульманських країн звільнитися від колоніальної залежності, покласти край своєму існуванню як відсталій периферії світового господарства, наміри захистити національні економіки від негативних зовнішніх впливів. Цей процес значно активізувався у 1970-ті рр., що стало наслідком світової енергетичної кризи, коли економіки нафтовидобувних ісламських країн зазнали суттєвих доларових вливань. Ці ін'єкції створили реальну можливість розпочати реалізацію планів міждержавного співробітництва арабо-мусульманських країн на принципах доктрини ісламської економіки.

Відродження ісламського фундаменталістського руху в 70—80-ті рр. XX ст. активізувало пропаганду "економічних цінностей" ісламу, їх систематизацію і спроби пристосування до сучасних економічних реалій.

Базові положення ісламської економіки були сформульовані в Корані і знайшли своє втілення в економіці Арабського халіфату. Це уявлення про власність, про працю як джерело добробуту, про гріховність накопичення, лихварства і несправедливих методів збагачення, про справедливий перерозподіл матеріальних благ через обов'язкові і добровільні пожертви, сплату податків, систему успадкування майна. Особливістю ісламської економіки є обов'язкова наявність моральної мотивації економічної поведінки. Так само і результати економічної діяльності оцінюються не тільки в кількісних показниках, але й з позиції відповідності певним моральним засадам.

Однією з найважливіших моральних категорій у концепції ісламської економіки є справедливість. Принцип справедливості базується на тому, що, згідно з релігійною догматикою, всі люди рівні, бо належать до однієї умми (мусульманської общини), відтак один може бути кращим за іншого тільки через свою більшу набожність. Разом з тим іслам визнає майнову нерівність між людьми і вважає її природною для мусульманського суспільства, бо люди мають різні здібності і фізичні дані. При цьому єдиною прийнятною основою соціальної нерівності вважається особиста праця людини. Іслам розглядає і власника капіталу, і найманого працівника як трудівників. Праця та адекватна платня за неї є змістом соціальної справедливості. З точки зору ісламу, використання найманої праці може бути експлуатацією тільки якщо робітник не отримує належної платні.

Уникнути гострих соціальних конфліктів за ісламською економічною концепцією можна через більш-менш пропорційну систему перерозподілу, механізм якої передбачає іслам. Вона реалізується через "хомс" — ісламський податок, що вимагає відрахування 1/5 частини доходів, які перевищують визначений владою річний бюджет сім'ї, "закят" — обов'язковий фіксований податок з майна в розмірі 2,5% і добровільну милостиню бідним — "садак". З точки зору ісламської економічної доктрини, ці податки (які є релігійними обов'язками мусульман) забезпечують

надходження значних коштів до бюджету і витрачаються на вирішення соціальних проблем знедолених за рахунок заможних. Іншим механізмом перерозподілу ресурсів є система успадкування. Шаріат виключає волевиявлення власника майна і визначає подрібнення спадку і розподіл його між родичами відповідно до ступеня спорідненості. У такий спосіб, на думку ісламських теоретиків, виключається можливість надмірної концентрації капіталу в одних руках — упродовж життя кількох поколінь капітали розподіляються між значною кількістю людей.

Іслам розглядає будь-які економічні дії з точки зору їхньої користі для суспільства. Особиста користь є другорядним питанням. Мета господарської діяльності мусульманина — це піклування про всіх членів громади. Водночас, за шаріатом, кожен мусульманин повинен набувати матеріального добробуту, достатнього для забезпечення себе і близьких. Іслам освячує прагнення людини до матеріального статку.

Важливий пункт доктрини ісламської економіки — це питання про ставлення до власності. З точки зору ісламу, людина є не стільки власником певного ресурсу, який має цінність (матеріальну, суспільну), скільки тимчасово, на час життя, розпорядником справжнього власника всього — Аллаха. Тому ресурси, які надані людині, і продукт, який з їхньою допомогою виробляється, повинні служити досягненню завдань, які визначені Аллахом. Звідси — чим більшими є статки конкретної особи, тим більшою є її відповідальність за зростання й особистого майна, і добробуту всього суспільства. Крім того, ресурси, які надаються особі, не можуть зберігатися як скарб: ісламські економічні концепції не відкидають ідею про щастя як матеріальний добробут, іслам не закликає зрестися світу заради духовного очищення, але він вимагає від людини моральної відповідальності за свою діяльність.

Гроші іслам визнає як засіб обігу, міру вартості, спосіб заощадження, але заперечує гроші як товар, який має самостійну вартість, і, відповідно, як предмет купівлі-продажу. Звідси походить одна з найвиразніших особливостей ісламської економіки — "ріба" (буквально означає "прирощування", "перебільшення" — *Авт.*) — заборона стягнення позикового відсотка і лихварства. З точки зору Корану і шаріату, "ріба" є одним із

найтяжчих гріхів і трактується як прямий виклик Аллахові. Мусульмани розуміють "ріба" передусім як збільшення суми боргу відносно його початкового розміру. Оскільки іслам прагне до створення економічної системи, яка заснована на справедливості та чесності, він заперечує прирощення грошей самих по собі (як позика), але дозволяє застосування механізму отримання прибутку (або винагороди, як це частіше називають ісламські теоретики) за надання грошовим капіталом, як частки прибутку від реалізації проекту. Так кредитор стає партнером підприємства, яке він фінансує, і отримує не тільки право на прибуток, але й приймає на себе ризики і можливі збитки.

Ісламські банки замінили використання позикового відсотка розгалуженою системою участі у прибутках на основі партнерських стосунків. Активні операції ісламських банківських інститутів проводяться лише на засадах таких дозволених ісламом економічних принципів, як спільне підприємництво (мушарака), фінансування проекту на основі участі у прибутках (мудароба), здача майна в оренду (іджара), фінансування торгівлі (мурабаха).

Практичною реалізацією концепції ісламської економіки стало створення в 1970-х рр. Ісламського банку розвитку, Центру статистичних і соціальних досліджень, Мусульманської торговельно-промислової палати, Інституту з питань взаємного страхування, Ісламського центру з підготовки технічних спеціалістів та висококваліфікованих робітників та ін. У двох наступних десятиліттях стали створюватись інвестиційні корпорації, виникати інші ісламські банки, об'єднані в міжнародну асоціацію ісламських банків, котрих у 2005 р. нараховувалось у світі понад 270 з вартістю загальних активів у 500 млрд дол. і потенціалом розширення обсягу мусульманського фінансового ринку до 1 трлн дол. [11]. Це пояснюється передусім привабливістю саме ісламських банків для мусульман, які уникають вкладати гроші у звичайний банк, вважаючи це гріховною справою.

Так, зокрема, у Пакистані з 1 січня 1981 р. всі відділення державних банків поряд зі звичайними операціями почали надавати послуги відповідно до шаріату. За перші десять тижнів на таких внесках було зібрано 202 млн дол. У Малайзії ісламські облігації в приватному секторі становили 43% у 2001 р. проти

3% у 1998 р., а обсяг ісламських фондів зріс з 26 млн рингіт у 1993 р. до 2,9 млрд рингіт у 2002 р. [12]. У 2004 р. Перший ісламський банк Великобританії оголосив про свій намір відкрити в містах цієї країни до кінця 2006 р. 15 філій для обслуговування 75% місцевих мусульман, оскільки фінансові послуги англійських банків суперечать, на їхню думку, принципам шаріату. Все це свідчить про реальну дієвість ісламських приписів в економічній діяльності мусульман. Тому останнім часом все більше звичайних фінансових установ проявляють зацікавленість в ісламських фінансах та інвестиціях. За останні кілька років БНП Паріба, Дейче банк, Барклайз, Меріл Лінч та інші відкрили ряд відділень, філіалів або ісламських вікон для надання ісламських фінансових послуг.

В умовах сучасної нестабільності фінансової світової системи у мусульманському світі зростає число тих, хто розуміє, що принципи ісламської економіки раціональні. Вони оберігають фінансовий ринок від фіктивного обігу коштів і спекуляцій, які здатні зашкодити економіці не тільки окремої країни, а й регіону. Ісламські економісти розглядають фондові ісламські ринки як інструмент залучення фінансів приватних осіб і установ для налагодження партнерства та їх участі в програмах з надання матеріальних благ та послуг. Ісламські інвестиційні фонди (так само, як і банки) працюють також за принципом поділу ризику, вони не інвестують коштів у проекти, які пов'язані з продукуванням алкоголю, тютюну, зброї, а також у розважальний бізнес.

Шаріат забороняє також отримання і сплату надвеликих сум. Є також обмеження інвестування в акції, зокрема, для очищення капіталу інвестор може пожертвувати частку дивідендів як милостиню. Всі ісламські фінансові установи мають шаріатські ради, які гарантують відповідність фінансової діяльності принципам ісламу. На сучасному етапі відбувається формування нового покоління членів шаріатського управління, які добре розуміються і на сучасній фінансовій справі, і на ісламських законах. Здійснюється робота з уніфікації інтерпретацій настанов ісламу в фінансово-економічній галузі.

Прикладом успішної ісламської фінансової справи є Al-Tawfeek & Al-Amin Companies, яка входить до складу Dallah Al Baraka

Group, і включає в себе 260 структур (серед яких 24 банки), які функціонують у 40 країнах і оперують коштами понад 6 млрд дол.

Прискорення і поглиблення глобалізаційних процесів на зламі століть призвело до стагнаційних явищ у соціально-економічному житті арабських країн. Узагальнені показники лише арабських країн свідчать, що, попри величезні запаси енергоносіїв, їхні економіки в 1970—1990 рр. не мали позитивної динаміки розвитку. Середній відсоток приросту ВВП за цей період у 3,3% на рік у перерахунку на душу населення, враховуючи темпи його збільшення, дорівнював нулю. Сумарна економічна вага 22 арабських країн — 531 млрд дол. — була на початку XXI ст. менша за ВВП Іспанії (595,5 млрд дол.). Їх сукупний експорт у 2000 р. (без врахування енергоносіїв) — 80 млрд дол. — був еквівалентний експортному потенціалу Швейцарії, а з енергоносіями арабські країни продавали за кордон товарів на суму в 330 млрд дол., тобто стільки ж, скільки Франція, котра має в 5 разів меншу кількість робочих рук.

Невисокий ступінь конкурентоспроможності й ефективності арабських економік, який в умовах наростання глобалізаційних процесів став ще більш помітним, зокрема, пояснюється притаманним державі активним втручанням в економіку. Частка загальних державних витрат у валовому внутрішньому продукті (ВВП) в арабському регіоні у 1,5 раза вища, ніж загалом в інших частинах світу, що розвиваються. Тут зберігається високий показник маси заробітної платні, яку виплачують у держсекторі (10—11% ВВП). Це вдвічі більше, ніж у цілому по країнах, що розвиваються.

Авторитарні за своєю природою арабські системи виявляються неефективними в економічній політиці, бо витрачають величезні капітальні ресурси на придбання військової техніки та утримання силових структур. Ці витрати в 3—4 рази більші ніж в інших периферійних країнах [13]. Нафтогазова рента, яка виступає основою грошових надходжень до економіки низки арабських країн, здійснює в умовах глобалізації гальмуючий розвиток на реформи економіки, оскільки підштовхує економічних суб'єктів до поведінки, спрямованої на отримання ренти, а не прибутку.

Наслідками такої економічної політики є невисока привабливість країн для інвестицій. Так, зокрема, приток прямих іноземних інвестицій до арабських країн стабільно зменшується: 2,6% у 1975—1980 рр., 0,9% у 1996 р., 0,4 % у 2000 р. [14]. Одночасно відбувається процес відтоку і арабських капіталів, яких відлякує зменшення прибутків від інвестицій.

Разом з тим поряд з уповільненням динаміки розвитку арабських економік культурно-цивілізаційна специфіка обумовлює і позитивні відмінності. Так крайні форми бідності в арабських країнах розповсюджені менше, що пояснюється перерозподілом нафтових прибутків серед населення держав у цілому (а не в обмеженому колі еліти), субсидуванням населення державою і традиційними мусульманськими нормами, які розглядають податок на прибуток (закят, садака) як релігійний обов'язок; а не добровільність за власною ініціативою. У 1970—1990-х рр. відсоток жебраків в арабських країнах скоротився з 10—11% до 3%, а бідних — з 37—39% до 28—30%.

Найпоказовіші досягнення в подоланні злиденності в ісламському світі демонструє Ісламська республіка Іран, де внаслідок ортодоксального дотримання ісламських принципів у внутрішній політиці правлячими колами після Ісламської революції 1979 р. масштаби зубожіння в іранському суспільстві скоротились з 47% ув 1978 р. до 19% у 2002 р. Показово і те, що темпи економічного піднесення країни в 2000—2004 рр. виявились найпотужнішими серед держав ісламського регіону — із середньорічним відсотком приросту в 5,7% проти 4,7% у Туреччині, 4% у Єгипту і 3,2% у Саудівської Аравії. Остання також є прикладом практичної реалізації приписів ісламської економіки, оскільки упродовж останніх 30 років реалізує програму розвитку безпрецедентного масштабу: 5% валового національного прибутку країна відраховує як фінансову допомогу для понад 70 країн ісламського світу та інших країн.

Отже, культурно-цивілізаційна специфіка арабських країн відіграє двоїсту роль у процесі їх пристосування до умов глобалізації. Негативно впливаючи на темпи економічного розвитку і ступінь конкурентоспроможності національних економік, вона між тим ефективніше захищає суспільство.

В арабо-мусульманському світі існує уявлення про необхідність і вигідність економічної інтеграції як механізму взаємної підтримки національних господарських систем. Тенденції розвитку міжарабського економічного співробітництва, інтеграція економік арабських країн у рамках Хартії Ліги арабських держав і Угоди про міжарабську економічну єдність породили ідею створення Спільного арабського ринку, за якою весь арабський світ має перетворитися у 2007 р. на єдину зону вільної торгівлі для подальшого входження до СОТ. Основою створення Спільного арабського ринку та зон вільної торгівлі є двосторонні угоди країн про зони вільної торгівлі. Найбільш успішно арабська інтеграція відбувається в рамках Ради співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ). На саміті 2002 р. було прийнято рішення про створення у 2010 р. валютного союзу з єдиною валютою.

Паралельно втілюється й ідея створення спільного ринку ісламських країн, генератором якої стала Організація ісламська конференція (ОІК). Створення Спільного ісламського ринку (СІР) часто називають головною метою формування економічного співробітництва ісламських держав і саме вона неодноразово фігурувала у резолюціях самітів і зустрічей міністрів закордонних справ цих країн. Передбачається, що СІР забезпечить вільне пересування капіталів, товарів і послуг, підприємництва, праці та технологій між членами, а також спільний тариф для не членів СІР.

Основні мотиви, що покладені в основу створення СІР, такі:

1) територія ісламських країн охоплює чотири континенти від Атлантики до Тихого океану та історично є центром спільного економічного і політичного життя;

2) населення регіону становить переважно молодь (більше 1 млрд осіб) і представляє собою величезний ринок, що зростає, для дуже диверсифікованого набору товарів, які вже відомі Півночі;

3) країни-члени ОІК володіють великими природними, мінеральними і людськими ресурсами, є постачальниками багатьох ключових товарів, які життєво необхідні для світу загалом і розвинутої Півночі зокрема.

Водночас існують і фактори, що ускладнюють інтеграцію. Ісламські країни відрізняються за економічною структурою, рівнем розвитку, політичними системами і соціокультурними характеристиками. У виробничій структурі 57 країн-членів ОІК сектор послуг переважає у 33, промисловість — у 12, сільське господарство — у 9. Обсяг ВВП коливається від 368 млн дол. (Мальдіви) до 198 млрд дол. (Туреччина), а ВВП на душу населення від 144 дол. (С'єрра-Леоне) до 20673 дол. (Катар) [15].

У більшості країн-членів ОІК власні накопичення не можуть задовольнити інвестиційні потреби, чим пояснюється наявність обтяжливого боргового тягаря. Їхній експорт складається переважно з енергоносіїв і сировини, а імпорт — з готових товарів. Тому їхніми головними торговельними партнерами є розвинуті країни. Невеликі обсяги торгівлі між країнами-членами ОІК пояснюються їхнім колишнім колоніальним становищем, а також тим, що їхня продукція швидше конкурентна, ніж взаємодоповнююча, вони не можуть запропонувати одна одній високотехнологічні та різноманітні готові вироби.

Населення країн-членів ОІК (1,22 млрд осіб) дійсно становить великий потенційний споживчий ринок. Проте 34% з них бідні, у 30 державах 35% населення задіяні у сільському господарстві, а в 17 країнах їхня частка перевищує 50%. Отже, більшість населення країн-членів ОІК мають вкрай низьку купівельну спроможність [16].

Але диверсифікованість країн-членів ОІК може стати конструктивною у випадку кооперації. На саміті ОІК 1980 р. в Анкарі було схвалено план економічних дій і базову концепцію. Активна діяльність підрозділів ОІК в економічній площині дозволила створити сприятливу атмосферу і посилити двосторонні економічні зв'язки, які охоплюють більшість секторів національних економік, розроблена також і необхідна інституціональна та законодавча база для об'єднаних дій у галузі інвестицій, руху капіталу і товарів, комерційних ринків, фінансів та спільних дій на світових ринках. Зусиллями ОІК міждержавна торгівля з 1999 р. зросла з 10% до 13%, а один відсоток приросту дорівнює 4 млрд дол. [17].

Отже, світові процеси підштовхують до перегляду індивідуального і колективного місця арабських і мусульманських країн

у новій світовій структурі. Звідси поглиблення процесів економічної інтеграції арабо-мусульманського світу — нині уявлення про необхідність і вигоду економічної інтеграції з урахуванням моделей ісламської економіки майже одностайні.

Як слушно зазначає російський економіст А. Журавльов, "повноцінне втілення ісламської економічної моделі має на увазі "третій шлях" розвитку. Дійсно, капіталізм побудований на особистій мотивації, але не враховує соціальний елемент. Соціалізм бере до уваги суспільний інтерес, але руйнує приватний стимул. Ісламська модель з її іманентним принципом відповідальності перед всевидючим творцем, як припускається, спонукає індивіда виходити не тільки з матеріальних інтересів, але й соціального, людського, морального виміру. Ісламську економіку, таким чином, можна визначити як шлях економічного розвитку, який визначається морально-ціннісними і правовими нормами ісламу" [18]. А прагнення ісламських суспільств жити відповідно до власних уявлень про цінності і напрями розвитку залишатиметься визначальною мотивацією політики держав і суспільної поведінки.

Література

1. Ярова Н. Информатизаційні аспекти формування відкритої економіки України в контексті становлення глобального інформаційного суспільства // Антологія творчих досягнень. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. — 2004. — Вип. — С. 159.
2. Мельянец В. Арабо-ісламський мир: характеристики в глобальному контексті // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — №8. — С. 11.
3. Борисов А. Исламизм в странах Магриба // Восток. — 2004. — №6. — С. 130.
4. Аль-Араб. — 11.09.2003.
5. Arab and democracy // J. of democracy. — Wash. — 2000. — Vol.11, №13. — P. 58—90.
6. Яковлев А. Аравийские монархи на пороге глобализации // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — №5. — С. 77.
7. Яковлев А. Саудовская Аравия: достижения и противоречия реформ // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — №1. — С. 101.
8. Мирський Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — №6. — С. 30.

9. *Muhammad Mumtaz Ali*. An exploration into Western and Islamic concepts of development and civilization. Few observations // *Hamdard Islamicus*. — Karachi, 2002. — Vol. XXV. — №3. — P. 7—13.

10. *Милославський Г.* Возможна ли экономика по шариату? // Независимая газета. — 1998. — 23 января. — С. 6.

11. *Бюллетень* иностранной коммерческой информации (БИКИ). — 2005. — №42. — С. 3—4.

12. *Koh P.* The Sharia's alternative // *Euromoney*. — L., 2002. — Oct. — P. 94.

13. *Мельянцеv В.А.* Экономическое развитие арабо-исламского мира // *Восток*. — 2004. — №3. — С. 98.

14. *Ibid.* — P. 99.

15. *Practical steps and possible consequences of establishing an Islamic common market // J. of economic cooperation among Islamic countries.* — Ancara, 2003. — Vol.24. — №1. — P. 115.

16. *Ibid.* — P. 117.

17. *Ibid.* — P. 125.

18. *Журавлев А.* Размышления об исламской экономике // *Азия и Африка сегодня*. — 2002. — №5. — С. 38.

П. Варбанець, кандидат політичних наук,
науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

Поняття політичної системи є одним із центральних у політологічній науці, а аналіз політичних систем — надзвичайно важливим для розуміння політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі. У нашому випадку виокремлення та аналіз узагальнюючих моделей політичних систем, що функціонують у країнах ісламського регіону, дозволить краще зрозуміти специфіку та основні тенденції політичних процесів, що відбуваються в ісламських суспільствах.

У сучасній науці існує багато різних класифікацій політичних систем, проте жодна з них не присвячена виокремленню типів та різновидів політичних систем Ісламського світу. Тому, на нашу думку, тема даного дослідження відноситься до категорії актуальних у сучасній політологічній науці з огляду на:

1) велику теоретичну цінність даної тематики для політологічної науки загалом;

2) необхідність вироблення типології політичних систем ісламських країн;

3) відсутність аналогічних досліджень у вітчизняній історіографії.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні основних параметрів політичних систем, розробці їх типології у межах Ісламського світу, виокремленні наріжних елементів цих систем та визначенні основних напрямів їх розвитку і динаміки змін.

Оскільки політичні системи функціонують у конкретних часових та історико-культурних межах, то хронологічні рамки дослідження охоплюють ХХ—початок ХХІ ст. Географічні межі дослідження поширюються на весь Ісламський світ, який охоплює територію тих 57 країн, які входять до Організації Ісламська Конференція (ОІК) і в яких іслам відіграє важливу роль у житті держави і суспільства.

У роботі автор переважно використовуватиме структурний та порівняльний метод дослідження, оскільки саме вони дозволяють краще зрозуміти специфіку і особливості функціонування різних політичних систем та вивести загальні закономірності.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Термін "політична система" є найбільш узагальнюючим поняттям у політології. За загальноприйнятим визначенням, політична система — це вся сукупність владних відносин, політичних інститутів та суб'єктів політики, взаємодія яких в особливих соціокультурних та історичних умовах призводить до формування особливих, властивих лише для цієї системи, політичних процесів. Як зауважують дослідники Дж.Д. Дербішайр та Я. Дербішайр, політична система країни — це щось більше, ніж політичні інститути та процес управління державою. Вона включає в себе динамічну взаємодію людських ідей і інтересів: повний спектр потреб і відповідей, які представляють політики [1].

Політичні системи мають власні особливості функціонування. Дослідження політичних систем вимагає проведення історичного аналізу політичних змін у різних суспільствах. Складові частини політичної системи — культура, структура,